

Роман ГОЛИК

ЧИТАННЯ ДЛЯ НАРОДУ: ВИДАННЯ “ПРОСВІТИ”, СТЕРЕОТИПИ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ Й МЕНТАЛЬНІСТЬ ГАЛИЧАН ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ СТ.

Проаналізовано механізми впливу масових видань “Просвіти” на формування ментальності галицьких українців перших десятиліть ХХ ст. Простежено, як через популярне читання українська інтелігенція популяризувала власні ідеали та свою “картину світу” – еталонні уявлення про політику, (етно)географію, економіку, етику, естетику, літературу, історію, матеріальну культуру тощо.

Ключові слова: “Просвіта”, Галичина, читання, книга, історія, культура, стереотип, ментальність.

Проблема науково-популярної літератури й “народного читання” в Галичині ХІХ – першої половини ХХ ст. вже була об’єктом наукових досліджень. Їй, зокрема, присвячені праці Марії Люзняк¹ та Ірини Вушко², в яких значне місце відводиться видавничій діяльності “Просвіти”, її впливу на національну свідомість та культурний рівень галицьких українців. Ми ж хочемо звернути увагу лише на окремі сегменти цієї проблематики. Нас цікавить, зокрема, як саме тексти, котрі розповсюджувала “Просвіта”, впливали на “образ світу”, зафіксований у ментальності галичан першого десятиліття ХХ ст.

Те, що читання мало стати не лише інструментом радикального реформування культури українських селян і міщан, але й засобом консолідації Галицької Русі, для засновників “Просвіти” було аксіомою. Про це промовисто свідчать статuti організації, де читальні “Просвіти” постають не тільки книгозбірнями або “читальними залами” у вузькому розумінні того слова, а й локальними філіями цього національно-культурного Товариства з усіма відповідними функціями³.

Вихідною ідеєю організації просвітніх читалень стало переконання української галицької інтелігенції в тому, що свідомістю селян і міщан (“простого народу”) слід керувати, спрямовувати її у певних напрямках. Так, з одного боку, “простих людей” необхідно було виховувати у національному дусі, а з іншого – розвивати їхні знання про світ, давати практичні поради з досвіду інших, “цивілізованіших і розвиненіших”, народів тощо. Автори такої концепції прагнули вибудувати “піраміду” народного читання, адресуючи різні книжкові серії різним категоріям читачів: від початківців, мало знайомих з книжковою культурою, до інтелігентів, котрі потребували набагато складніших текстів⁴. Саме на перехресті цих ідей і виникли видавничі плани “Просвіти”.

Межі читання. Досить проаналізувати тематику книжок, які Товариство розповсюджувало у перших десятиріччях ХХ ст. Так, у 1904–1905 рр.⁵ воно рекомендувало

своїм прихильникам читати популярну житійну літературу (“Оповідане о житю Бориса і Гліба”, “Жите св. Кирила і Методія”, “Жите св. великомученика і лікаря Пантелеймона”), і апокрифи (“Старохристиянські легенди”), церковно-історичні роботи (“Історія скиту Манявського” Ю. Целевича), молитвеники (“Народний молитвеник для дітей” та “Великий народний молитвеник”). Як найдешевші (“всього 8 сотиків, подвійні випуски по 10 сотиків”), отже, найдоступніші книжки рекламували “Просвітні листки” – синтез “віршів, оповідань та наукових розвідок” дуже різношерстої тематики.

Проте основу “літературної програми” Товариства склали не релігійні тексти, а їхні світські відповідники. Сюди входили, наприклад, біографії українських і світових громадських діячів: галицьким українцям пропонували читати книги про Спартака, Бенджаміна Франкліна і Авраама Лінкольна, Ганса Егеде, Богдана Хмельницького, Маркіяна Шашкевича, Івана Котляревського, Омеляна Огоновського, Миколу Лисенка, Олександра Кониського. Для національної та культурно-освітньої мобілізації галичан такі життєписи мали відігравати ту ж роль, що й житія християнських святих у церковно-релігійному русі. Тій же меті слугували й синтетичні “Історії України-Руси” або ж порівняльні історії на кшталт “Русі-України й Московщини”, “Історії Московщини” тощо.

Важливими для селян галицької українофіли-просвітники вважали книжки з популярного природознавства та географії (“Роскази про небо і землю”, “Роскази про сили природи”, “Як чоловік боре ся з природою”, “Розмови про держави й народи Європи”, “Серед ледового моря”, “Фіндляндія і Сахара”), ботаніки й рослинництва (“Лен і коноплі”, “Про живоплоти і ліси”, “Ради і перестороги для хліборобів”), зоології й тваринництва (“Звірята шкідливі й пожиточні”, “Дрібна птиця господарська”, “Пасіка”), основ медичних знань (“Про холеру”, “Як ходити коло хворих”, “Перша поміч в наглих випадках”).

Подібну тенденцію можна простежити й у інших публікаціях. Назви видань, які читачі могли набути за каталогами у львівській “Просвіті” у 1909–1910 рр., також вказують, яку картину світу просвітяни пропонували “простому людові”. Так, загальний образ української історії (“історії української землі”) у “книжках для народу” подавали насамперед крізь призму “золотої епохи” – “козацько-гетьманської доби”. Звідси – поява масових видань з характерними назвами: “Як воювали запорожці?”, “Ярема. Оповідане з запорозького життя”, “Гетьманські свати”, “Смерть Тимоша”, “Дві облоги Львова. Переяславська угода”, “Павло Полуботок. За вольності України”, “В турецькій неволі”, “Богданова слава”, “Сагайдачний. Історична повість”, “Гетьман Мазепа”. Пройшовши цей етап, читач міг сягати по більші тексти: наприклад, історію самої “Просвіти” чи малу “Історію України-Руси”.

Стабільним елементом масової літератури “від “Просвіти” залишалися молитовники на зразок “Народного руского молитвеника” чи збірника молитов “Хваліте Господа з небес”.

Популярна версія історії української літератури концентрувалася, переважно, довкола культу Т. Шевченка. Його підтримці слугували видання “народної книги” – “Кобзаря” чи “Поезій Тараса Шевченка”, популярної біографії “Жите Т. Шевченка”, які мали бути “найгарнішою окрасою руських хат”. Для “заавансованих” (досвідченіших) читачів “руська писемність” поставала у вигляді кількатомних зібрань тво-

рів того ж таки Шевченка, а також письменників, які ввійшли до канону “класичних авторів” підросійської України (Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ’яненка, Пантелеймона Куліша, Миколая Костомарова, Марка Вовчка, Амвросія Метлинського) та Галичини (Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Антона Могильницького і Миколи Устиновича).

Разом з іншими українськими організаціями Галичини, “Просвіта” докладала зусиль для того, щоб доповнити культ Т. Шевченка (“Великого Тараса”), який у свідомості масового читача символізував Наддніпрянщину (“Велику Україну”), симетричним культом Маркіяна Шашкевича, який уособлював Галичину: звідси – розповсюдження популярних книжок на зразок “З Маркіянової спадщини”. Частину “потрібних народів” текстів, зокрема віршових, читач міг дістати у вигляді готових хрестоматій: т.зв. “Виборах декламацій” (чи “Мелодекламацій”), які також розповсюджували просвітянські видавництва.

Читання й тлумачення. Тексти “найзнаменитіших” українських авторів, які видавала “Просвіта” у серії “Руска письменність”, мали відповідати двом критеріям: “повноти” і “поправності”, що забезпечували довіру інтелігенції, та практичності, “огрядності” (ошатності) і дешевизни, доступні для “простих людей”. Цей компроміс відобразився на самих виданнях. Про це свідчать передмови й коментарі до текстів відомих письменників, чиї твори були включені до “просвітянських” серій. Вони відповідали критеріям популярного літературознавства, зорієнтованого не стільки на категорії естетики, скільки на ключові поняття національної свідомості та емоційне сприймання текстів. Не випадково в передмові до першого тому поезій Сидора Воробкевича, який вийшов у 1909 р., Осип Маковей характеризував творчість “другого після Федьковича” буковинського письменника насамперед через призму “любові до народу” та його історії: “Вірні спостереження народного горя і щастя, велика любов до нашої бувальщини, до України і Буковини, бажане красшої долі народові та десь-колись і суб’єктивна лірика або весела видумка – отсе зміст его поезій, а простота і щирість вислову – се їх прикмети”⁶.

Ту ж тенденцію редактор творів С. Воробкевича зберіг і в примітках до текстів письменника. Його пояснення виразно розраховані на масового читача та покликані максимально просто витлумачувати якнайширше коло слів та реалій. Так, до числа малозрозумілих для галицьких і буковинських читачів понять у примітках Маковей потрапили ті, які віддзеркалювали “козацький міф” і походили з “Великої України”. Автор приміток мусив “перекласти” їх на мову знайомих галичанам назв та подій:

Трахтемирів – місто над Дніпром, висше Канева, колись головна столиця козацтва...; бандура – улюблений інструмент у козаків, подібний до скрипки, але з довшою шийкою і мосяжними струнами, на котрих грає ся пальцями (...); байдаки – судна з плоским дном, ними (та чайками) виправлялися козаки в походи воєнні (...); Чигрин – Се місто (в Київській губернії) стало після Зборівського мира резиденцією Хмельницького і мовби столицею України; (...) Жовті Води, Корсунь – тут побив Хмельницький польські війська; (...) Синопа, Трапезонт і т.д. – місця над Чорним морем, де козаки побивали турків і татарів⁷.

Друга категорія слів та речей, які Маковей пояснював читачам, стосувалася екзотичних реалій історії стародавнього світу. Їх він теж мусив “транскрибувати” зрозумілими для простих сучасників образами, що на той момент вже стали штампами:

Саркофаг – камінна трумна з багатими різьбами; в таких трунах давні Єгиптяне ховали своїх королів (фараонів) і священників (...); некрополь – місто мерців, назва великих гробовищ з гробами, в скалах виконаними (...) Акрополь, Колоссеум, Пропілеї, Партедон – славні будівлі в стародавній Греції та Римі: Акрополі – замки в більших містах Греції, Кольосеум (sic!) – цирк в Римі, Пропілеї присінки з колюнами до сьвятинь; Партедон – сьвятиня в Атенах⁸.

Поруч з цим редактор просвітянського видання текстів С. Воробкевича вмістив пояснення слів, які стосувалися міської культури Галичини й Буковини другої половини XIX ст. У перші десятиліття XX ст. вони уже могли видатися історизмами чи й анахронізмами навіть для інтелігенції, а для селян залишалися чужими реаліями:

Криноліна – спідниця на обручах, яку носили в 50 і 60-их роках минулого століття для вигладження і розпостирання сукні; (...) шіньон – вкладка для волосся, звичайно чужого, на голові жіночій, щоби волосся висше і буйніше стояло⁹.

Відповідно редактор змушений був пояснювати “простим” читачам феномени елітарної (“панської”) культури:

Бельведер – будівля в красній околиці або часть будівлі з красним видом; капітель – найвисша часть стовпа (колюмни) з окрасою; каріятіди – камінні фігури в деяких будівлях замість стовпів, вестібуть – присінок¹⁰.

Водночас Маковей прагнув витлумачити чужі наддністрянцям, але близькі буковинцям речі та слова “гірської” народної культури та місцевих говорів (навіть ті, які побутували серед частини галицьких селян, але були чужими українським міщанам-інтелігентам):

Трембіта (трембіта, трумбіта) – дуже довга дерев’яна труба у гуцулів; гусянка – заварене сїле молоко, дараба – сплав, тратва; флюора – сопілка, сокотитися – стережися, берегтися; тобівка – торба з сукна; бербениця – бочівка, фаска (особливо на сир) тощо¹¹.

Натомість “Загальні замітки про поезію Ісидора Воробкевича”, які Маковей вмістив після зауваг до поетичних текстів¹², розраховані на людей, які орієнтувалися в літературознавчій термінології й цікавилися історією української літератури. Цей невеликий нарис подавав уже набагато глибшу інтерпретацію текстів (їхні джерела, типологію, естетичні риси), для якої читачеві слід було розуміти термінологію тогочасної літературної критики, мати уявлення про історію літератури й культурних течій у Галичині XIX ст. Зафіксовані у цих примітках думки О. Маковей відображали ментальність освіченого українського галицького інтелігента початку XX ст. Попри усі позитиви, творчість С. Воробкевича була для нього локальним буковинським феноменом, обмеженим стереотипами 60–70 рр. XIX ст. Для галицького читача початку нового століття, – підкреслював інтерпретатор, – історичні та етнографічні погляди буковинця, його “козацький міф” повинен здаватися анахронізмом, а естетична пересічність і епігонство у його творах – очевидністю. Тому в кінцевих “Загальних замітках”, на відміну від Передмови, Маковей закликав дивитися на поезію Воробкевича раціонально, з критичною дистанцією:

Сго епічні твори, ... небезінтересні, правда, з того становиска, що писав їх буковинець (...) в такі часи, коли і в Галичині не було добрих письменників; оно цікаво бачити, в якій формі проявило ся козакофільство у знімченого русина в далекім гуцульськїм селі буковинських Карпат, але сама мета его “дум”: ратувати віршом

від забуття козацьку історію нагадає коли не давних італійських, сербко-хорватських та польських поетів-істориків, то вже напевно Шевченка і Куліша...¹³

З Маковеевих заміток добре видно, що образ українського козака, який пропитували інтелігенти у Галичині початку ХХ ст., був уже мало сумісний з давнішими уявленнями про козаччину. Тепер у ньому бачили наївне перекручення історичної правди, прагнули витіснити з масової культури і замінити модернішими поглядами. Таку ж трансформацію перенесли й естетичні ідеали, які намагалися прищепити читачам видавці просвітянської серії. Тому присуд Маковея (який сам писав твори на козацьку тематику, але вже в новому дусі) був досить категоричним:

Не маючи досить певних джерел, [Воробкевич] уявляв козаків собі так, як Енгель і М. Чайковський: романтичних, охочих до пісні, любови, бійки і чарки заведій, троха ідейних у справах віри і України – а зрештою зовсім не таких, якими вони справді були. Може бути, що Воробкевичеві “думи” в зараню розвою галицької Руси дечим також причиняли ся до зросту свідомости у громади, будили замиловане до рідної історії; тепер они для нас мало інтересні, а з артистичного боку і зовсім не слугують на те, щоб їх пам’ятати, винявши декотрі, писані з більшим розмахом, чутєм та знанєм річи¹⁴.

Видання творів Воробкевича у серії “Просвіти” ілюструє лише один із шляхів, якими її активісти пробували адаптувати історичні та філологічні знання у масовій свідомості галичан та буковинців.

Ще одним прикладом такого пристосування були популярні ілюстровані календарі, які щорічно розповсюджувало Товариство. Саме вони мали розширювати світоглядні горизонти “простого народу” до “повноцінного”, на думку інтелігенції, обсягу. Цей тип видань часто викликав і нарікання інтелігентів. Його засилля на галицькому книжковому ринку трактували як популізм, прагнення догодити невибагливим смакам публіки. Водночас, як зауважував Степан Шах, просвітянські календарі швидко розходилися, задовольняючи “книжковий голод” населення і повертаючи видавцям витрачені кошти, тоді як опубліковані “Просвітою” наукові монографії нерідко були збитковими: “конкуренти сейчас зорієнтувалися, що “Просвіта” на своїм календарі при тиражі 30 тис. примірників при калькуляції ціни у відношенні 1:3 протягом двох місяців багато заробила. І в наступнім році появилося у Львові вже 4 календарі і ... всі розійшлися. Цей календарний книжковий ринок (...) вказує, що голод на друковане слово в краю був, лише ішов він в іншій напрямі як поважана історична книга. Свідчить про це (...) видана “Просвітою” знаменита “Історія української літератури” проф. Михайла Возняка, яка заморозила весь гріш, вложений на її видання”¹⁵. Звідси – масова поява видань календарного типу, частина з яких будувалася за однотипним зразком.

Читання й шаблони тексту. Справді, структура популярних календарів, випущених “Просвітою” на початку ХХ ст, перетворилася у набір кліше, до якого читачі поступово звикли. Перше місце у них, зазвичай, посідав зміст календаря та власне “календарна частина”, що могла набирати різних форм. До прикладу, в ілюстрованому календарі “Просвіти” на 1910 р. цей сегмент мав кілька традиційних складових. Тут містився “табличний” календар на кожен місяць. Дням тижня за старим та новим стилем у ньому відповідали греко-католицькі та римо-католицькі свята, час заходу і сходу сонця та місяця, довжина кожного дня у годинах та хвилинах, а також інформації

аграрного, “організаційно-педагогічного” та метеорологічного характеру: “господарські замітки”, час “шкільних ферій” і прогнози погоди. У вузькій стрічці під двома “християнськими” календарями містився “нехристиянський” – “жидівський” (єврейський) календар – у спрощеній, доступній християнам формі. Така сітка часових координат відображала конфесійні реалії тогочасної Галичини: українці (греко-католики) орієнтувалися на східнохристиянський річний цикл, поляки (римо-католики) – на західнохристиянський; євреї жили за власним – іудаїстичним – календарем.

Сусідню сторінку, поруч з календарем на кожен місяць, займали історичні відомості, які мали впливати на національну свідомість читачів: короткий календар історичних дат, поруч з ним – інформація про українських гетьманів, внизу – вільне місце для особистих записок. На звороті читач знову бачив розгортку. З одного боку – корисні поради на зразок “Як плекати хатні квіти?”, “Як годувати робочі звірята?”, “Як відучити дітей від злості?”, “Щоби бути кріпким і здоровим”, “Шануйте очи” тощо. З іншого – фотографії символічних місць “українського Львова” початку ХХ ст.: будинків “Просвіти”, НТШ, Руського Педагогічного Товариства, Дяківської бурси, “Дністра”, товариства ремісників “Зоря”, “Народної лічниці” тощо. Окрему сторінку автори календаря відвели для того, щоб читачі, крім поточних справ кожного місяця, могли записувати “найважливіші події в родині” тощо.

У ще одному виданні “Просвіти” – “Календарі “Товариш” (назва якого також мала наближувати видання до читача) за 1905 р. ця частина починалася зі змісту (побудованого як алфавітний предметний покажчик) та детальних “календарних записок” у характерній послідовності: пасхалії, пости, загальниці, час, судові ферії (канікули), поминальні та урочисті дні цісарського двору, “затьми сонця і місяця”, видимість планет, “здогадочний” (гіпотетичний) характер року і “віщування столітнього календаря Кнавера” на кожен місяць¹⁶. Лише після цього йшов табличний календар, поділений на “руські та римські свята”, час сходу й заходу сонця, довготу дня, тривалість календарного місяця, період, що минув від початку року і час, який залишився до його кінця, “відміни місяця як природного світила” та “веремья” (погодний прогноз). До цього укладачі “Товариша” додавали ще поділ за знаками зодіаку і відповідний кожному місяцеві афоризм. Поруч з календарною таблицею була вміщена ще одна – порожня – “для ділових справ”. Її поділ також симптоматичний. Спочатку читач міг вписати дату, потім “предмет”, далі – пов’язані з ним прибутки чи витрати, а пізніше свої зауваження (“уваги”). Натомість “жидівський” календар у “Товариші” був винесений в окрему таблицю.

Як бачимо, видавці опиралися на загальноприйняте серед руського населення Галичини уявлення про час. У його центрі лежав греко-католицький церковний рік, накладений на сітку державних свят австро-угорської монархії та співставлений з астрономічним, а часто й астрологічним календарем. Характерно, що 1905 р. у тому ж “Товариші” характеризувався як звичайний “рік ери християнської”, після чого йшов перерахунок та літа “після ери візантійської”, а попередній, 1904 р., – навпаки, як “переступний” (високосний): релігійні характеристики часу для читачів були так само важливі, як і його астрономічно-астрологічні прикмети чи знаки. Крім того, календарі “Просвіти” були зорієнтовані на агрономічний (важливий для селян землеробський час) та діловий календар (час підприємництва, шкільної науки тощо, за яким жили міщани).

Неоднаковою була й подальша конструкція просвітянських календарних видань. Їх нерідко поділяли на кілька окремих текстових блоків. У тому ж “Календарі “Просвіти” 1910 р. календарну частину змінювала “Часть літературна”. Крім традиційного літературного обрамлення – віршованого привітання “З Новим Роком”, її формували тексти, темою яких була “добра моральність”: “Скарбонка” – новела про скупість, щедрість і пожертву, підписана В. К. з Озаркевичів, “Соломонів суд” – переклад уривку з оповідання А. Купріна, який розвивав відомий сюжет про справедливість біблійного володаря. У цю ж парадигму вписано й дві ілюстрації Івана Труша – “Дівчина” та “Лебеді”, що мали візуально підсилювати морально-етичний контекст наративів. Принципи читання й сприймання цієї добірки текстів та приховані інтенції її укладачів відкрито артикулювала авторка “Скарбонки”:

Не доста ... дбати про просвіту народа, його материяльний добробут, не доста йому служити, але треба у него самого виробляти висші вимоги, почування і зрозуміння гідності чоловіка. Най він знає, що винен собі, а що загалові і о скілько добро загалу приносить і йому добра, але те мусить зрозуміти він сам, а ні, аби тхось другий про него думав¹⁷.

Центром літературного сегмента у цьому календарі були твори, що акцентували на “гіркій долі України” (“Для всіх ти мертва і смішна” Олександра Олеся; приписана Іванові Мазепі “Думка”; “Школа” та “Балакучим патріотам” Пилипа Капельгородського), а також ті, які розвивали козацький міф (“Іван Коновченко” Антона Лотоцького, “Затрачена грамота” Миколи Гоголя): він, певною мірою, мав слугувати “позитивною моделлю” майбутнього. Такий вибір літературних текстів вказував, які уявлення про популярну художню літературу циркулювали серед активістів Товариства. Для них вона була не стільки засобом творення “естетичних вражін” (ця сфера – привілей літературної еліти), як інструментом етичного та національного виховання “української спільноти” в Галичині. Так, “краса” літератури була підпорядкована її суспільній актуальності, співзвучності з політичними та культурними сподіваннями галицьких українців.

Після художніх текстів “Календар “Просвіти” 1910 р. вмщував “медичну” частину, репрезентовану “Порадником лікарським” Євгена Озаркевича та “Порадником ветеринарним”. “Побутовий” блок видання доповнювала прикінцева “інформаційна часть” з докладним адресним довідником Львова, інформацією про механізм діяльності основних державних установ краю, характеристиками українських інституцій у місті та їхніх філій у Галичині тощо.

У “практичнішому” за спрямуванням “Товаришеві” уривки з літературних та фольклорних творів були розпорашені між двома тематичними блоками текстів: довідковим і розважальним (“Всячина для забави і науки”). Цей календар навчав своїх читачів основ арифметики, метрології, книговодства, інтерпретував “осьові” події року; його сторінки були відведені для різноманітних статистичних та географічних даних, а також для поточної інформації (такої, наприклад, як розклад руху поїздів). Для балансу автори подавали певну кількість сенсаційних фактів, які мали б зацікавити читачів, “тримати їх у доброму гуморі” та заповнювати вільний від праці час.

Читання й “українська Галичина”. Поруч з іншими виданнями “Просвіти” початку ХХ ст., різні типи календарів мали конструювати у свідомості читачів образ світу та суспільства, який відповідав би викликам модерного часу. Одним з них була боротьба двох націоналізмів (чи патріотизмів) – польського та українського – за

територію Східної Галичини. Той же календар “Просвіти” 1910 р. був, фактично, інструментом пропаганди українського Львова як столиці української Галичини. Цим можна пояснити вміщені у ньому фотографії основних руських (українських) установ міста та загальну спрямованість поданих в інформаційній частині “Провідників” по Львові та Галичині. В алфавітному порядку вони подавали лише нейтральні (“загальнокраєві”) та “власне-українські” адреси. З одного боку, Львів тут був репрезентований такими установами, як Адміністрація податків, Академія ветеринарії, архів кадастральних мап; краєвий, земельний, австро-угорський, гіпотечний та меліораційний банки, безплатним бюро праці, університетською бібліотекою та книгозбірнею Оссолінських, готелями Жоржа, Європейським, тощо; закладами для глухонімих, “карними домами” (закладами покарань, тюрмами), дирекціями поліції, пошти й телеграфу, “домен (територій, земель) і лісів”, електричного трамваю; судами, казармами (“касарнями”), поліційними комісаріатами, пожежною командою, російським, німецьким, італійським та англійським консульствами, міськими лазнями, “огородами” (садами) і парками, басейном (“пливальнею”), державною прокуратурою, торговою та промисловою палатами, шкільною крайовою радою, університетом, політехнікою та поштовим урядом, загальною поліклінікою, шпиталями тощо.

Проте основна увага укладачів “Провідника по Львові” була сконцентрована довкола руських організацій міста. Тут бачимо адреси усіх церков і магазинів церковних речей, редакції українсько-руських газет та журналів (від “Будучності” до “Часописи для спілок рільничих”), товариств (від самої “Просвіти”, “Дністра” до “Сили” – Товариства руських слуг і зарібників та “Львівської русі” – братства русинів міста Львова), захоронок, гімназій (академічна і жіноча приватна руська), курсів (зокрема, “курс руської мови для дівчат польських шкіл”), Вищого музичного та Ставропігійського інститутів, переплетних майстерень (від НТШ до закладу Євгена Стожарського), книгарень НТШ і Ставропігійського інституту, українських/руських установ (Народна Гостинниця, Народна Лічниця, Народна Рада, Народна Торговля, Руська академічна поміч, Руська Бесіда, Руська Захоронка, Руське парцеляційне та Руське педагогічне товариства тощо), музеїв (“Просвіти” та Ставропігії), ресторанів/“реставрацій” (тієї ж Народної Гостинниці та Тимотея Демкова). Руськими у провіднику є й більшість індивідуальних приватних закладів (молочарня С. Стефанова, “торговлі” (магазини, торговельні заклади) мішаних товарів Йосифа Булика, Євгена Мартинця, Марії Пилипович, нафти Семена Козяка, квітів і насіння Миколи Волинського тощо)¹⁸. Так календар презентував перед читачами ментальну карту “українських місць” Львова початку ХХ ст.

Галицька ж провінція у календарному “Провіднику по Галичині” репрезентована виключно українськими адресами. Так, загальна картина повітового Самбора зводилася до філії й читальні “Просвіти”, філії Руського педагогічного товариства, “Руської Бесіди”, “Народного Дому” та “Народної торговлі”, товариства й бурси “Шкільної Помочі”, імена руських шевців, бронзівників, коминаря та власника пральні. У тій же проекції виглядав і Самбірський повіт: магазин читальні “Просвіти” і “Каса задаткова” у Викотах, крамниці в Шадім (нині – Сідому) і Торгановичах, “крамниця під зарядом церковним” у Ваневичах тощо¹⁹.

Крім того, провідники подавали географію української Галичини за професійним принципом – для реалізації гасла “свій до свого по своє”. Саме тому русько-

му читачеві подавали адреси лише українських адвокатів, нотаріусів, лікарів, архітекторів, інженерів, землемірів і техніків, а також ремісників Львова і провінції²⁰. Такий самий підхід бачимо у значно коротшому адресному довіднику “Товариша” 1905 р.: він також, фактично, лише доповнює розділ, присвячений руським науковим, просвітнім, шкільним і добродійним товариствам²¹.

“Відвоюванню” Галичини у прихованому польсько-українському протистоянні слугували й історичні публікації просвітянських календарів. Прикладом цього є велика розвідка Івана Крип’якевича “Львів. Його минувшина й теперішність” у тому ж календарі “Просвіти” за 1910 р. Її основна мета – показати читачеві українську складову історії міста, яке з XIV ст. постійно перебуває “у польських руках”. Показовою є остання частина Крип’якевичевого тексту, присвячена Львову початку XX ст. Вона чітко позначена ідеєю боротьби українського й польського “міського елементу” за урбаністичний простір. На тлі характерних історичних аналогій тут бачимо мотиви, актуальні для українців-галичан початку – середини XX ст.: польська агітація проти національного самоусвідомлення львівських українців, перетягання їх на чужий обряд, ренегатство з боку руських “перекинчиків”, навіть закиди на адресу греко-католицького духовенства у культурній неактивності:

Поляки все ведуть агітацію за тим, щоби перетягати на латинський обряд. І дійсно знаходять ся люди, які міняють свій обряд ... На латинський обряд переходять переважно люди безхарактерні, що для інтересу готові все віддати; за своє ренегатство вони надіють ся дістати ліпші посади і зарібки, дійти до більших маєтків – зовсім так само, як 400 літ тому, як розпочало ся переслідуване руської віри! Але тоді знайшов ся архімандрит Ясько Гдашицький, що своєю резною роботою нагородив втрати руської Церкви; нинішнє наше духовенство, на жаль, замало звертає на се уваги...²²

Водночас І. Крип’якевич пропонував читачам оптимістичну візію майбутнього українського Львова. На його думку, Львів руський поступово здобував перевагу над Львовом польським. Кожен п’ятий його мешканець – греко-католик, а значна частина колись сполонізованих українців знову вертається до рідної традиції своїх предків: “(...) Львів сильно українчить ся; ті родини, що вживали цілими роками польської мови, починають назад говорити українською мовою, тою мовою, якою говорили їх діди і прадіди”²³.

Статистичну перевагу українського Львова, на думку І. Крип’якевича, частково забезпечували й селяни – “наші люди з доохресних сіл”, які кожного дня приходили на його базари, наймаються на службу до міщан тощо. Крім того, Львів огорнув активний “український рух”: видаються часописи, функціонують українські партії, виникають українські товариства на чолі з “Просвітою” тощо. Залишилося лише поєднати розкиданих у польському середовищі львівських українців: цю функцію взяла на себе окрема організація – “Львівська Русь”. Зрештою, автор малював масштабну картину мовної та архітектурної українізації міського простору:

Український рух причинив ся багато до зміни зверхнього вигляду міста. Кожна значніша інституція має у Львові свою каменицю (...). Деякі з тих будинків, новіші, побудовані в українським народнім стилю, є правдивою прикрасою Львова і своїми українськими написями підносять український характер Львова. Чимраз більше українських вивісок бачимо й по приватних skleпах та робітнях; кожен

купець чи ремісник українець вважає своїм обов'язком вивісити значну напись в рідній мові; також багато жидівських і польських купців відчуває konieczність містити на склепах українські вивіски. Чимраз частіше чути по улицах нашу мову; уживають її не лише русини, але і (...) жида та поляки, в кожному склепі і в кожній інституції можна говорити по-українськи, і чужі радо відповідають також в нашій мові²⁴.

Загалом, мовне питання в Галичині було одним з лейтмотивів просвітянських видань. Уже в "грудневому" розділі того ж "Календаря "Просвіти" 1910 р., автори вимагали від читачів не лише писати і говорити усюди тільки "по-руськи", але й ігнорувати тих чиновників, які не хочуть вживати українську мову в приватному й діловому спілкуванні. Ту ж саму засаду вони вписали як додатковий пункт у стандартних правилах користування залізницею, називаючи обов'язком кожного русина-українця вимагати квитків тільки "в руській мові"²⁵.

Натомість автори педагогічної частини того ж календаря акцентували на ідеологічній опозиції польської та української мов, закликаючи читача перевести її у практичну площину, "коли який чужинець чи учителька... приневолює ... діти ломити-калічити рідну мову, коли сам перекручує її чесне хресне порекло і прадідівське ім'я з Гриня та "Гжегожа", з Боднара на "Беднажа", з Заяця на "Зайонца"²⁶. Тому закономірно, що квінтесенцією історичного нариса Івана Крип'якевича про Львів стало не тільки патріотичне гасло, звернене до членів "Просвіти" та читачів її видань ("Львів мусить стати українським містом"), а й імперативний заклик до його реалізації: "Кожний українець має обов'язок працювати для добра і зросту нашого славного города; нікому не вільно відтягатися від участі в народній роботі! Коли з'єдинимо свої сили і твердо візьмемося до праці, Львів стане нашим містом, ще більше, як є ним тепер!"²⁷.

Читання та суспільна реальність. Іншим викликом, який бачили перед собою "просвітяни", була інтеграція "простого люду" в модерний соціум Галичини. Для цього автори видань "Просвіти" намагалися подати своїм читачам максимально повну картину соціальної реальності початку ХХ ст. і прийнятих у цьому суспільстві стереотипів. Це добре видно з порад щодо вибору "звань" (професій) у тому ж календарі за 1910 р. "Професійний світ" тут поділений на дві категорії: "звання незалежні або вільні" і "звання залежні або службові".

До перших укладачі зараховували ті, які давали "повну свободу в (...) роботі і зарібкованню". Прикметно, що (хоч і з застереженнями) ідеалом представника вільних професій автори уважали "збіжевого короля" початку ХХ ст. – американського мільярдера Джима Паттена. Відповідно, найбільш вартими уваги у їхньому викладі стали професії хлібороба та купця. Хлібороб тут слугував прикладом "найкращих і найблагородніших звань", які мають особливу вагу в "народному житті". Це – "вільний власник", який постійно є "сам собі паном", має багато різних "джерел доходу" (поле, сіножать, город, сад, домашні тварини, пасіка) і тим вигідно відрізняється від міщанина: "Господар навіть на малім ґрунті є собі по правді паном, іноді більшим як не оден з тих, що живють по містах і удають великих панів. Він має свій власний кутик і ніхто не викине його з хати. (...) Працює сам на себе, а не на когось, ... має багато жерел доходу, з котрих може потягнути: (...) заріже свинку, то має масло й омасту, а продасть її, то має гроші. (...) А з чого потягне той, хто що жие зі служби в місті, коли йому не вистає його платня?" Поруч з цією – традицій-

ною – рекламою землеробства укладачі тексту пропонували читачам (передовсім селянам), з одного боку, негативне уявлення про людину, котра “важко гарує” на землі, а з іншого – позитивний образ модерного хлібороба, який поєднує здобутки різних професій: “мусить бути огородником, садівником і пасічником, купцем і промисловцем, ба знати ся трохи на праві”²⁸.

Іншим прикладом “доброї” незалежної професії у тексті виступав купець – ідеальний посередник між “витворником” (виробником) і закупником (покупцем). Автори poradника прагнули усунути поширений в Галичині негативний стереотип “безсовісного торговця”, ставлячи за приклад “чесного купця” – англійця Вайтлі: “Дехто каже, що купці – то мантиї, визискувачі, а іменно у нас мають зле понятє о купцях для того, що по малих містах і місточках дуже мало справдешніх купців, а більше лиш жидівських визискувачів і мантиїв, за котрих приміром ідуть деякі наші торговці. (...) Тим часом купецтво – то дуже красне зване, то штука, котрої треба виучити ся, а навіть мати вже з природи хист до него...”²⁹. Водночас вони боролися з негативним образом “позбавленого такту” брудного крамаря, з яким також асоціювали галицьких купців XIX – початку XX ст: “Нема нічо гидкішого, як дивитися ся, як по наших skleпах ... замашений до крайності практикант аж чорними від бруду руками, котрими перед хвилию добував може оселедця з бочки, сягає до слоя або до коробки з цукорками для дитини, котра за хвилию буде їх їсти, а разом з ними і бруд з руки нехарного практиканта купецького, котрий ... мріє стати купцем. Як чемність в поведенню і елегантність в обходженню з гістьми, закупниками, так і чистота в обході з товарами є для купця конче потрібна (...)”³⁰. Натомість намагалися пропагувати купецький фах між селянами: “проворні й меткі хлопці, сини сільських господарів, добре би зробили, як би ішли на практику крамарську, а відтак в ріднім селі заводили собі крами”³¹.

“Зависимі звання” у тексті календаря також поділені на дві категорії: слуг і державних службовців. Службові посади, підкреслювали автори porad, – сфера реалізації несамостійних, малоініціативних, роботящих (а іноді – навпаки, лінивих, “потяжких”) людей “лагідної, смирної вдачі”, які “не годні давати почину для більших підприємств”. Відношення до прислуги у просвітян було амбівалентним. З одного боку, видання “Просвіти” рекомендували читачам з середовища інтелігенції постійно наглядати за прислугою, інакше вона не буде виконувати свою роботу якісно: “Всяка посудина повинна бути якнайчистіша, для того треба добре уважати на служницю при помиваню. (...) Служницям не треба позваляти, щоби сушили посудину на печи бо на сонци, бо таку посудину, хоч на око вона буде й чиста, буде чути помиями” – повчали укладачі просвітянського “Товариша” тих молодих господиень, які не могли винаймати кухарок, а тільки “звичайних” слуг³². Водночас вони прагнули створити й позитивний образ прислуги – “залежного”, але не принизливого заняття, котре вимагає поваги до слуги й відданості з його боку: “Слугу треба уважати за помічника і приятеля, котрому ми не раз не годні як слід винагородити його трудів. Але, з другої сторони, і слуга повинен своєю вірністю, щирістю і трудолюбивістю уміти позискати собі того, хто приймає його на службу”³³.

Характерним є й перелік інших рекомендованих професій. У алфавітному списку “бажаних” звань бачимо аудиторів, адвокатів, акушерок-повитух, банкових службовців, богословів (теологів), дорожників, ветеринарів, возних, звичайних військових, моряків та військових музик, гірників, геометрів (землемірів), детективів,

аспірантів та кандидатів на урядників та підурядників при державних установах; в'язничних наглядачів (“дозорців в'язниць”) і наглядачів при тютюнових фабриках, друкарів, дяків, жандармів, залізничників, кондукторів, “слуг магазинових” і звичайних слуг, інженерів, інтернатів при учительських семінарах і терціанів при середніх школах; друкарів, судових канцеляристів, ковалів, ковальських челядників а челядників загалом, штигарів-провідників у соляних копальнях, лікарів і медиків, механіків і рушникарів, митників, мулярів, огородників, громадських писарів, податківців, поштовиків, поліціантів тощо³⁴.

Ця класифікація відображає уявлення про соціальну ієрархію та можливі функції людини у суспільстві кінця XIX – початку XX ст. Різні професії у ній проакцентовані по-різному. Особливо виділене, наприклад, дяківство. Його схарактеризовано як потенційно важливий, але недооцінений соціальний стан у стандартному чотирикутнику сільської еліти: “Священник, учитель, війт і дяк, то чотири чинники в громаді, котрі могли би і повинні мати в ній найбільше значінне (...). Дяки попри священників і учителів могли би знаменито ширити культуру в народі, а тоді їх становище було би ліпше”³⁵.

Ще більш неоднозначною укладачі календаря зображали професійну кар'єру жінки у галицькому суспільстві. У цій сфері вони намагалися відокремити реалістичні сценарії від нереалістичних. Більшість залежних і незалежних професій апріорно вважали чоловічими. Реально – підкреслював календар, – жінки можуть претендувати лише на посади учительок у народних школах, учительських ліцеях, жіночих гімназіях, виховувати дітей у захоронках, а також працювати “при урядах”, на поштової службі як телеграфістки та телефоністки, бути касирками, судовими маніпулянтками, ретушерами у фотографів (при вмінні добре малювати), торгувати папером й канцелярськими товарами, галантереєю, або шити одяг як “моднярки” (модельєрки) тощо. Для більшості з цих звань вистачало середньої освіти й фахових курсів. Натомість автори відверто застерігали читачок від студій у вищих школах:

*По правді, висші науки не поплачуть, бо треба тратити багато літ і потрібні великі видатки на удержане і науку, іменно же на виділі медичнім, а опісля нема де примістити, бо женських гімназій, ліцеїв у нас дуже мало, а в лікарськім званю працює так багато мужчин, що они вже самі собі роблять велику конкуренцію; до того ще жєницина-лікарка може числити лиш на практику в жіночих і діточих недугах*³⁶.

Крім того, читачам пропонували певні неписані правила, якими слід керуватися при виборі професії. До таких стандартів зараховували час і гроші, затрачені на навчання, та фінансову користь від образного фаху. Саме тому в характеристиках багатьох професій фігурують суми зарплат, що презентують потенційні вигоди кожної з них.

Читання, етика та ідеали бонтону. Серед соціальних стереотипів, які поширювали масові видання “Просвіти”, були також уявлення про “доброго господаря” та господиню. Образ “доброї господині” пов'язували насамперед з умінням смачно готувати (згідно з максимою: “варіть добре, смачно і ощадно”). Натомість ідеалом господаря, який пропонували селянам видавці-просвітяни, був образ прогресивного землероба – прихильника “практичних нововведень”, котрий усюди “уживає машини”, селекціонує рослини й домашню худобу, вибираючи лише їхні “найліпші роди”, обраховує усі доходи і видатки, страхує майно, раціонально використо-

вує час та робочу силу (звідси – гасло: “пильність, ощадність і поступ нехай будуть тобі завжди провідниками”).

З цими уявленнями тісно пов’язували зразкові матримоніальні стратегії. Наприклад, чоловікам (“тим, що хочуть женитися”) видавці того ж “Товариша” радили добирати жінку здорову, “з добрим серцем”, схожою за вдачею, але водночас “образовану” (освічену – цю пораду адресували навіть неписьменним), “рівного стану” (однакову за соціальним статусом), акуратну, наділену рисами практичної, ощадливої господині та доброї матері: “Не диви ся на то, чи она уміє гарно танцювати, але чи знає чистенько і добре зварити, чи уміє ушити і випрати. Уважай ... чи она уміє гарненько прибрати ся, бо треба, щоби уміла подобати ся не лиш тобі, але й людям, та щоби після знала, як і діти убирати. Але й дивися на то, чи она уміє то зробити без великих коштів, чи не треба їй до того тільки і таких видатків, що тебе би на них не стати”³⁷.

Натомість жінкам (“тим, що хочуть віддавати ся”) була відведена відносно пасивна роль, (“дівчина не має права сватати ся”). Їм радили керуватися у своєму виборі “острожною і розважною” любов’ю, інформацією про соціальний стан і статус нареченого, його віком (“ліпше вибирати старшого мужчину як занадто молодого”), поведінкою (“щоби то був чоловік розумний і статочний, не якийсь легкодух”) тощо. Приписи щодо поведінки “дівчини на віддані” були симетричні рекомендаціям, які автори давали мужчинам: майбутня жінка має відповідати саме тим поглядам, яких дотримуються “порядні чоловіки”. Тому ідеальна тактика жіночої поведінки, якої радить дотримуватися календар, відповідає вимогам бонтону й суспільної моралі кінця XIX – поч. XX ст.: “... уникай всякої пересади і стрійкості. В нинішніх тяжких часах мужчина лякає ся панни, що любить строїти ся. Старай ся ... показати ся господарною, в розмові й забаві хоч би й веселою, але розумною і статочною. В поведеню з мужчинами будь дуже осторожною і не допускай до сьмілості, щоби відтак не стали тебе судити. Не заводь ніякої переписки, не збирай підписів в альбоми, не приймай ніяких дарунків, хоч би лиш самих цьвітів – ... словом уникай всего того, що хтось міг би колись против тебе видвигнути”³⁸. Лише такі кроки, зауважувало видання, можуть сформувати ідилічний “родинний кружок” (сімейне коло). Але навіть у нещасливому заміжжі жінці приписували дотримуватися покірності, дискретності та побожності, плакаючи ідеали зразкової дружини-матері: “двигай тихо і терпеливо свою долю, нехай ніхто не знає о ній нічого, а в надії на Бога, в благородності своєї душі і в доброті свого серця шукай помочи і пільги та розради, і в тих чеснотах виховуй молоденьке поколіне, коли Всевишній тебе ним поблагословить”³⁹.

Одночасно у дискурсі “Просвіти” на зламі XIX–XX ст. йде часткове руйнування дотеперішнього стереотипу селянки – підкореної мужчині неграмотної жінки, зайнятої важкою працею у полі, готуванням їжі і вихованням дітей: “Не кажим: “Дівчині не треба йти до школи, ні “професорков”, ні “їмосцев” вона не буде”; таку бесіду заводять лиш зовсім темні, нерозумні люди. (...) Нині не ті вже часи, що бувало – нині вже й жінці-селянці треба знати дещо більше, як одних молитов і хатньої господарки... А прийдеться йти і дівчині з села у місто, от хоч би на службу, вже ж письменну кождей радше прийме і пошанує і ліпше заплатить. А хоч би й на “професорку!” Чи то вже сільским дівчатам туди дорога заперта? Гай! Гай! Провалили ся ті мури, що ділили хлопа від пана!” – агітували просвітянські видання селян⁴⁰.

Схожі рекомендації укладачі просвітянських календарів поширювали й на усю сферу товариського життя. Так, створюючи образ зразкової господині, просвітяни орієнтували дівчат на правила бонтону кінця XIX ст. Наприклад, їм радили трансформувати щоденний побут у сентиметально-романтичному дусі: “Для надання прийняттю більшого торжества убирає ся ще стіл цвѣтами, а тоді вже господиня дому укладає цвѣти після вподоби. Звичайно перед тарелі (...) кладе ся по дві чи три малі цвѣтки з кількома зеленими листками або по одній більшій, отже, ставить ся по одній великій або по дві малі рожі, дві-три конвалії, братчики і резеду. Крім того, ставить ся ще на середині стола після его величини одну, дві, три великі китиці квітів (...)”⁴¹.

Просвітянські видання акцентували на потребі дотримання тону й такту в зовнішньому вигляді, виразно дистанціюючись від модних тенденцій початку XX ст. Зокрема, вони зараховували до поганого тону поширену на той час тенденцію підкресленого догляду за вусами, хоч її підтримував австрійський імператорський двір та армія: “Виголовати ся на англійско-льокайський спосіб, підстригати вуси і робити щітки під носом, робити з вусів на малярський лад шила або задирати їх до гори та ще й закладати для того хомути попід ніс на уши мало кому додає краси, а дуже часто лиш осьмішує...”⁴².

Загалом дендизм у моді початку XX ст. викликав у галицьких просвітян скепсис і навіть роздратування. Вони, наприклад, рекомендували не пригладжувати волосся з допомогою помади (особливо ароматичної), бо це “робить чоловіка навіть гидким”⁴³. Ще категоричнішими укладачі “Товариша” були щодо носіння прикрас та годинників на ланцюжках. Ці “архаїчні” й надміру декоративні елементи моди вони вважали знаками непрактичності та несмаку, які стирають межу між маскуліністю й фемінністю: “молоді мужчини не повинні носити перстенів, женаті хіба лиш обручку (...) Бразлетка... то окраса лиш для жіночої руки (...). Звичай деяких мужчин, тзв. “аристократів”, носити на руці бразлетку або закований ланцюшок, котрий не можна здоймати, то хіба знак людської дурноти і убожества духа (...). Годинник ... повинен бути скорше схований, як висіти ніби на показ і на принаду для злодіїв – звичай, котрого держаться женщины з інтелігенції... Ланцюшок від годинника може служити і за прикрасу, але головна его задача держати годинник, він повинен для того, іменно же у мужчин, бути більше схований. Розвішувати ланцюшок впоперек грудий ледве чи красно. А вже зовсім не красно причіпати до него множество всіляких дрібничок, як медальоники, вправлені зуби, свинки, песі голови і т. п.”⁴⁴.

Взагалі добре жити з людьми і подобатися їм – повчали автори популярного видання, – означає бути охайно вдягненим, вирозумілим, чемним, тактовним і ширим. Як зразок вони пропонували образ “людини з добрим серцем”: “Чоловік доброго серця всім подобає ся, всі его люблять, всі ему приятелями, ніхто ворогом”⁴⁵. Водночас просвітяни пропагували концепцію поміркованого зближення у спілкуванні між людьми різного стану: “не треба брататися зараз з першим ліпшим, іноді навіть далеко низшим від нас, лиш для того, щоб показати свій “демократизм”. То не в тім демократизм; людий низших від нас треба підносити і притягати до себе, не понижаючи ані себе, ані не даючи другим почути їх низшости”⁴⁶. Крім патріархальних цінностей, “Просвіта” пропагувала й модерні на той час стандарти капіталістичного мислення (хоча їх адресували передовсім чоловікам, а не жінкам), зо-

крема, американські принципи “доброго бізнесу”: “Make money! (Мек менні) Роби гроші! – кажуть в Америці та й мають там гроші. В Америці найбільше богачів. Роби гроші! – треба сказати кожному русинові; але роби їх чесно, без шкоди і кривди для другого”⁴⁷. В іншому місці укладачі того ж календаря розхвалювали як ідеали ініціативність, підприємливість, кмітливість та підводили до думки, що найкращий спосіб самореалізації – стати “богатим купцем”: “Кожний русин повинен на то пам’ятати і до того стреміти, щоб стати чоловіком багатим і независимим”⁴⁸.

У підсумку читачі отримували загальну картину суспільства, в якому раціональні принципи (стриманість, здоровий розрахунок і поміркованість) домінували над емоціями (“пристрастями”). З цього погляду, тексти просвітянських видань, були дзеркалом тої моралі, яку згодом почали називати “буржуазною” – у нейтральному значенні цього слова. Водночас адресовані читачам поради щодо соціальної адаптації мали “підкорегувати” існуючі міжлюдські взаємини, наблизити їх до уявного зразка, породженого ще романтизмом.

Читання, народи та історія. Окрім внутрішньої картини рідного суспільства, видання “Просвіти” мали сформувати у свідомості читача карту зовнішнього світу в його сучасному та історичному вимірах. Природно, що основна увага тут концентрувалася, насамперед, на екзотичних народах і країнах, резонансних подіях і сенсаційних фактах. Тому описи різних країн у виданнях “Просвіти” початку ХХ ст. містили різні параметри. Так, “рідний край” – Австро-Угорську монархію – у тому ж “Товариші” 1905 р. зображали крізь призму нейтральних оцінок. Її асоціювали з “Найвищою родиною цісарською”, інституціями конституційної монархії (державною радою, палатами послів та магнатів тощо) і низкою статистичних даних, що окреслювали величину, національний стан, віросповідання, фінансовий та військовий стан держави тощо. За тією ж схемою читачів знайомили і з деякими іншими країнам: Німеччиною, Грецією, Данією, Індією, Іспанією, “Недерляндом”/Голландією⁴⁹.

Деякі держави – особливо незвичні для читача – були схарактеризовані ширше й повніше. Основний акцент автори масового видання клали на етносоціальні та етнокультурні стереотипи. Так, Корею описували як “дуже багатий край”, а корейців – як людей високого зросту з “дивною фризурою” (довгим чорним волоссям, заплетеним у коси). Корейські селяни у трактуванні галицьких просвітян поставали бідняками, які важко працюють, натомість вищі класи Кореї – “особливо лінливими” неробами, котрі знущаються над селянами, поєднуючи водночас функції цивільних і військових, священників та суддів⁵⁰. У схожому дусі подано інформацію про Маньчжурію – “багатий, але дуже занедбаний край”, населений малорослими людьми “темної барви тіла, з вистаючими щоками і великими чолом та великими брунявими очима”, і ототожнений, в основному, з Порт-Артуром⁵¹. Екзотичний для галичан Тибет виглядав краєм з “дивною” природою і “ще дивнішими” замкненими в собі людьми – “добрим, спокійним і щирим” народом на чолі з незвичним “Даляй-Лямою” та ламаїстськими ереями⁵².

Ще двома значущими країнами для укладачів просвітянського календаря стали Росія/Росія та Японія/Японія. Перша репрезентована значною мірою у негативному ключі. Це – країна необмеженого абсолютизму “варварського типу”, що не допускає громадянських свобод, з чужою народів інтелігенцією, засиллям

чиновників тощо. Самі ж росіяни-великороси зображені щирими, гостинними, але водночас забобонними релігійними формалістами, яких українці називають “кацапами”. Одних і других, підкреслював “Товариш”, єднає “лише віра”: за походженням і мовою росіяни для українців – “чужі люди”⁵³. Натомість Японія/Японія змальована у кращому світлі. Це – країна імператора (мікадо чи тенші), “шогунів” і “бакуфу”, “даймію” та “геїмінів”, але водночас держава цивілізованої конституційної монархії, в якій майже зовсім нема жебраків. Японська мова, підкреслював календар, – унікальна; родинне життя – взірцеве (“Япанія то рай для дітей”); національний одяг – “красна і живописна ноша”, що дуже пасує “япаньським красавицям”, стан і статус яких набагато кращий, аніж в європейських жінок, хоча віра японців і “поганська”⁵⁴. Опозиція Росія/Японія, так само як й інформація про Корею і Манджурію у календарі 1905 р. не випадкова: його історичний сегмент майже повністю присвячений причинам і ходові російсько-японської війни. Щоб підготувати читача до розуміння цього збройного протистояння, укладачі репрезентували воєнні події частинами. Спочатку в тексті була вміщена розповідь про гармати, кулі й міни з фотографією російського корабля “Єнісей” у момент скидання глибоководних мін⁵⁵. Потім йшлося про кораблі, “торпедовці” й підводні човни (цю тему ілюстрували зображенням російського корабля “Ретвізан”, потопленого японцями під Порт-Артуром, підводного човна “Рюрик” та російських моряків, які вантажать торпеди на судно)⁵⁶. Після цього автори розповідали про саму війну. Її образ формували довкола постатей російського царя, японського та корейського “цісарів”, а також найголовніших дійових осіб: російського посла у Токіо, царського намісника генерала Алексеєва, віцеадмірала С. Макарова й адмірала В. Вітгефта, генералів О. Куропаткіна, А. Стесселя, художника Василя Верещагіна – з одного боку, та японського посла у Санкт-Петербурзі, адмірала Того, генералів Курокі, Оку та маршала Ояму тощо. Візуальну картину подій у календарі репрезентували фотографії її персонажів, бойових кораблів, зображення битв, а також плани Порт-Артура і “загальна карта війни”. Саму ж війну було репрезентовано як екстраординарну подію в історії людства, а водночас як низку російських військових катастроф, викликаних агресивною політикою тої ж таки Росії. Натомість “мала” Японія поставала перед читачами жертвою великодержавного варварства: “Вже дев’ять місяців лютить ся на далекім Вєході страшна війна, якої подібної історія досі не записала, війна тим дивніша і замітніша, що она веде ся в імені того самого царя, котрий свого часу піддав був гадку ... залагоджувати спори держав в мирній дорозі, та що тут перший раз в історії станув до боротьби малий але дуже інтелігентний... азійський народ супротив однієї з наймогутніших держав в світі, супротив Росії...”⁵⁷.

Загалом, історіософія просвітянських видань сконцетрована довкола найрезонансніших подій сучасного їм світу. Так, історична картина 1902–1903 рр. у просвітянських виданнях – це заколот (“ворохобня”) в Марокко, смерть Лева XIII та вибір нового папи, Пія X на кардинальському конклаві, збройне протистояння у Туреччині, трагічний кінець сербської династії Обреновичів та святкування ювілею Івана Котляревського в Україні⁵⁸. Кожна з цих подій вписана у свою систему образів та стереотипів. Наприклад, у сюжеті про вбивство Обреновичів зіштовхуються монархічні та антимонархічні настрої. З одного боку, автори обурюються, що виконавцями замаху на володарів стали ті, хто мав би бути лояльним до королівських

осіб: “Сучасність, бодай в першій хвилі, ... прийняла вість о убиїтві королівської пари (...) як діло нечуваної жорстокости, бо убиїства допустили ся якраз ті, на котрих опираються трони – офіцери з найближчого окруження короля”⁵⁹. Однак, в міру розгортання розповіді, опозиція “добрі монархи” – “погані заколотники” змінюється на протилежну. Врешті-решт, видання звинувачує у провокуванні заколоту вже саму династію Обреновичів, демонструючи скандальний образ підступної інтриганки королеви Драги, та, фактично, виправдовуючи її убивць⁶⁰.

Ту ж амбівалентність збережено й в оцінці світової геополітики початку ХХ ст. З одного боку, просвітянські автори вважають імперські плани європейських держав прийнятими, з іншого намагаються від них дистанціюватися. Прикладом несправедливого переділу світу для них стає Марокко: “Іспанія, Англія та Франція висилають туди свої кораблі ніби то для оборони своїх підданих, ... а по правді, щоби случайно якась одна держава не захопила більше, ніж друга”⁶¹.

При описі Османської імперії (Туреччини) взагалі використано образ “напівтрупа”, який сусідні країни нищать під виглядом допомоги: “Туреччина, кажуть, то хворий чоловік в Європі, котрому вже нема рятунку, а котрого обступили лікарі, добрі сусіди – великі держави європейські та вирізують хворому поволи его боляки в обаві, щоби сьвіт не крикнув, що недужий загинув від їх операції”⁶².

Натомість в оцінці католицьких діячів видання демонструвало іншу риторичну стратегію, засновану на релігійному пієтизмі. Так, Лев XIII у трактуванні “Товариша” – “один з найбільших намісників Христових, яких дописала історія католицької церкви”, а новообраний Пій X “визначає ся незвичайною добротою серця, великою ввічливістю і природною благородністю в цілім своїм поступованню”⁶³.

На цьому тлі постає іншої видатної людини, Івана Котляревського, виглядає особливо символічною. Це образ національного генія – батька народу, який пробуджує й об’єднує усі три Русі (Наддніпрянщину, Галичину і Буковину): “дух Котляревського сполучив нас разом і як его Енеїда влила нове жите в нашу словесність, так полтавське свято в честь его памяти оживило в нас ідею єдности і спільности народної”⁶⁴.

Такий різнобій у підходах до подій та персоналій закономірний. Авторі просвітянських видань мусіли вибирати між нейтрально-об’єктивним підходом, політичною коректністю та лояльністю і журналістською радикальністю та сарказмом, які приваблювали читачів та “оживляли стиль” оповіді.

Загалом, у просвітянських виданнях початку ХХ ст. факти світової історії укладено у певну ієрархію. Добрий приклад – календар на 1910 р., де підсумовано основні події 1908–1909 рр. Першою тут фігурує Галичина, історію якої подано крізь призму польсько-українських суперечок у Галицькому сеймі, “Черніхівської справи” 1908 р., святкування ювілеїв Франца Йосифа I і самої “Просвіти”, політичних судових процесів над українцями у 1909 р. тощо. Ця частина має досить чітку ідеологічну схему: з одного боку – негативне “шляхетсько-польське панування”, з іншого – позитивна вимога національної автономії для галицьких українців.

Ці проблеми, значною мірою, затіняли події світового масштабу, про які також повідомляли читачів: сербсько-австрійський конфлікт, прихід до влади у Туреччині “прогресивного” султана і конфлікт цієї країни з Грецією, неспокій у Росії на тлі зі “справою Азефа”, політичними арештами та порушеннями конституційних прав,

іспансько-мароканську війну, смерть “цісаря і цисаревої” та революційні очікування в Китаї, переворот у Персії, Мессінський землетрус тощо.

Політичні події у популярних виданнях “Просвіти” сумішені з сенсаційними розповідями про “дивовижі” у природі та суспільному житті різних країн. На резонанс серед галицьких українців початку ХХ ст. були розраховані розповіді про бочковий будинок Ратле і американські “хмародрапи” (Flatiron Building й Ансонію – “ціле місто в однім домі”), “машину до ратования від вогню” конструкції Джетлі, про російського велетня (“велита”) Федора Махнова, “підземну залізницю” та проєкт надземного “електричного воза” в Парижі⁶⁵, “вежу Айфля” та найбільше європейське місто – Лондон. Розповідаючи про це мегамісто, календарі “Просвіти” прагнули хоч якось наблизити “диво світу” до галичан, наголошуючи, наприклад, що найбільше яєць туди постачають “з Австрії, іменно же з Угорщини і Галичини”, а саме місто “має 6 і чверть мільона душ, отже, майже тільки, що ціла Галичина”⁶⁶.

До дивовиж, якими просвітяни хотіли зацікавити читачів, зараховували й ті технічні проєкти, які почали використовувати відносно недавно, зокрема, один із різновидів літака, “літаючу машину” Блерійо, якою французький інженер у 1909 р. пролетів над Ла-Маншем. “Можливо, – як підкреслював тогочасний календар “Просвіти”, – це чудо техніки витіснить навіть дирижаблі: машині такої конструкції предсказують світлу будучину і з часом може она стати головним средством комунікаційним”⁶⁷.

Такий добір фактів з історії, географії та нових технологій у виданнях “Просвіти” продиктований не лише бажанням зацікавити читачів. Його підставою було уявлення про те, що в історії світу діють “активні” й “пасивні” народи. Перші виявляють ініціативу, роблять різні винаходи, розвивають перспективні напрямки суспільного життя, рухаються дорогою прогресу і тому стають незалежними та процвітаючими. У цих етносів, пояснювали просвітяни, навіть окремі родини йдуть шляхом професійного та матеріального зростання, тому й живуть у добробуті: “у активних народів первісне звання удержується в родинах (...) і в той спосіб з помешших господарів виробляють ся більші, поступові та взірцеві; з ремісників промисловці і фабриканти, з крамарів купці гуртівники і всякого рода підприємці”⁶⁸. Натомість пасивні народи – ті, які дотримуються традиційних, консервативних форм життя, поступово починають відставати у розвитку, стають залежними від експансивних народів, входять у стан стагнації і регресують.

Тому видання “Просвіти” ставили перед собою педагогічну мету: перетворити галицьких русинів-українців з пасивних на активних діячів світової історії, навчити їх ініціативності, раціональних основ ведення господарства за рахунок інновацій тощо. “Придивім ся (...), – закликали читачів просвітянські автори у 1909 р., – чим держать ся у нас властители більших посіlostей або жидівські купці і промисловці по наших містах і чому звело ся наше міщанство. (...) наше бідолашне селянство держить ся тим, що діти господарять на ґрунті батьків, а підупадає лиш для того, що (...) не уміє як слід господарити, а (...) члени родини не уміють підобрати собі иншого звая, (...) роздроблюють між себе батьківський ґрунт, а відтак бідніють”. І ставили за приклад родинну кар’єру Крупнів, на чий фабриці тоді працювало “аж 63 тис. робітників, або більше як третина жителів міста Львова”⁶⁹.

Методи й форми читання. Просвітяни добре усвідомлювали одну з головних загроз для їхнього проєкту. Це – неграмотність частини їхніх адресатів, недоступ-

ність багатьох видань по селах, мала зацікавленість багатьох українських селян і міщан друкованим словом. Неписьменними були навіть окремі члени сільських “Просвіт”, які сприймали публікації Товариства на слух, під час читання вголос⁷⁰.

У такій ситуації головним посередником між виданнями “Просвіти” та їхніми потенційними читачами мала стати інтелігенція. Інтелігенти, нарівні з духовенством, мали б, насамперед, навчити селян елементарним навикам читання, письма і орієнтації у книжковій культурі. Вихідним пунктом для цього діячі “Просвіти” вважали бажання самих селян, які хочуть навчитися читати хоч би молитви чи номери (тобто цифри)⁷¹. Ці мінімальні наміри слід якось реалізувати. Звідси – розповсюдження букварів нового типу й методики читання, яку пропагували через читальні “Просвіти”.

Читання, підкреслювали ініціатори цього руху, – вільне користування і рукописною, і друкованою графікою. Тому вони почали розповсюджувати нові букварі, які допомагали неосвіченим перейти від рукописного до друкованого тексту й навпаки (“подібність писаних букв до друкованих унагляднено при помочи викропкованя тих черг, якими ріжнить ся писана буква від друкованої”), давали приклади графічних сполучень і тим самим – можливість самоосвіти (“при пізнанню перших самозвуків і способу лученя бодай би з одним зі співзвуків неграмотний (...) міг би сам давати собі раду з дальшими буквами”⁷²). Водночас просвітяни прагнули трансформувати науку читання з елементарної техніки розпізнавання руських літер на вивчення різних предметів (“наук”). Так, учителям рекомендували не просто виголошувати звуки, співставляти їх з буквами, але й наводити “відповідні” початковим буквам історичні, географічні, природознавчі чи літературні сюжети: “При навчанню самозвука **о** можна розказати (...) про княгиню Ольгу і звісне оповідання о єї хресті в Царгороді та о сватаню єї грецьким цісарем. При науці **е** познакомити приступно з картою Європи, при **а** – о Америці, при **у** – о Україні і т.д.”⁷³.

Не менш важливою для “Просвіти” початку ХХ ст. була й проблема орієнтації читачів у книжній та бібліотечній культурі. Тому автори просвітянських видань намагалися дати читачам загальне уявлення про тогочасний книжковий світ. Це демонструє, зокрема, вміщена у календарі “Просвіти” стаття Зенона Кузеля, яка навчала читачів принципам формування сільських бібліотек Товариства⁷⁴. Її автор намагався перетворити загальне нечітке уявлення пересічного читача у струнку системі, яка дозволяла б розрізняти книжки за жанрами та оцінювати їхню вартість і корисність. Він пропонував сільськими бібліотекарям поділяти книжки на художні (“красну літературу”, белетристику) й наукові, вирізняючи серед перших поезію, оповідання (прозу), драми й комедії (драматургію), і окремо “образкові оповідання та книжки для дітей”. У свою чергу, наукову літературу було запропоновано поділяти на книжки “про історію” та життєписи видатних людей; юридичні посібники; книги з географії – описи подорожей та розповіді про різні країни; тексти про “техніку, торгівлю, промисел і комунікацію”, книжки з господарства, природничих наук. В окремий підрозділ мали потрапити “універсальні” видання: часописи, словники й календарі⁷⁵. При цьому були визначені преференції просвітянських бібліотек. Художні книги мали тут виразну перевагу над іншими видами літератури. Наукові тексти проголошували небажаними, навіть шкідливими для початкуючих сільських читачів, і такими, що не викликають належного суспільного резонансу:

“На тяжчі научні праці і часописи шкода робити видатків: для них, крім місцевої інтелігенції, певно, не знайдуться читачі, а коли знайдуться, то не зрозуміють їх і перестануть читати”⁷⁶.

Оптимальною для “простонародного сприймання” вважали зрозумілу й доступну кожному белетристику. Її актуальність навіть більша, аніж ближчі для селян тексти на господарську тематику, вважали просвітяни: “І молодіж, і старші розпитують ся за “історіями”, так що годі їм настарчити, а поважні книжочки про кріликів і штучні навози лежать присипані порохом”⁷⁷.

Водночас в мінімальний запас необхідного селянам читання Зенон Кузеля рекомендував включати насамперед довідкову літературу, а також книги “патріотичного спрямування”: правничий і лікарський порадики, карту України та книги з її історії й географії⁷⁸. “Ретрансляторами” книжкової культури серед селян у візії Кузелі мали стати просвітянські бібліотекарі: письменні, прочитані і “обуті з книжками” люди (бажано – учителі або студенти) – рухливі, чемні, чесні, солідні й наділені почуттям “скрайньої справедливості” щодо усіх читачів⁷⁹.

Поради окреслювали й стандарти зразкової сільської бібліотеки: довгий стіл з двома лавками, один-два каламарі з чорнилом, прив’язаний на шнурку олівець, охайно ведений каталог (лінійована і рубрикована книжечка) та однорядна книжкова шафа зі звичайними полицями для пересічних екземплярів та глибшими для великих за форматом видань й підшивок часописів⁸⁰. За такою концепцією, книгозбірні “Просвіти” мали б стати місцями, де зникає соціальне розмежування: “В бібліотеці мусить бути рівна міра для всіх, для знайомих і незнайомих, для старших і молодших, для багатших і бідніших, для знатніших і незнатніших”⁸¹. Більше того, бібліотеки мали б посилити толерантність і послабити чи нейтралізувати ідеологічну боротьбу в русько-українських політичних середовищах: “Через читане різнородних часописий набирають члени ширшого світогляду, перестають бути партійно нетерпимі і недоступні, а хоть через те поглиблюють своє партійне образование і значіне, зачинають розуміти і побіч ріжниць винаходять багато спільних справ, в яких усі партії повинні однодушно поступати”⁸². Саме тоді, на думку З. Кузелі, вони стали б осередками соціальної інтеграції, генерування нових ідей, джерелами “доброї й корисної просвіти”.

Читання, реклама й світ речей. Відома емблема “Просвіти”, вміщувана на титулах її календарів, була чітко пов’язана з книжністю. Символічна дівчина в народному строї, оточена німбом зі знаковою для Товариства датою його заснування (1868) та зображенням трьох геніїв повністю зосереджена на читанні. Книга на її колінах розгорнута, і її назви читач не бачить, як і ще одного тому під ногами дівчини. Зате зміст трьох інших видно чітко: “Просвіта”, “Наука”, “Господарство”. Це – лозунг організації, квінтесенція її видавничої програми. Проте на звороті тих самих календарів кінця ХІХ – початку ХХ ст. можна побачити ще одне знакове зображення: галицькі селянка й селянин у характерному вбранні та з кухлем у руці; поруч – бочка з написом “Пійте на здоров’є”, біля жінки – діжка, що пояснює дії селянина: “Меди домашнього виробу”. Внизу міститься фраза, яка витлумачує усю картинку: “Замовлення приймає й горячо поручає “Народна торгівля”. Це гасло висвітлює ще одне призначення просвітянських календарів початку ХХ ст. Вони були не тільки книгами для народного читання, але й рекламними текстами.

Якщо художні, наукові чи практичні (господарські й інформаційні) блоки календарів презентували читачеві світ ідей, то реклама мала показати світ речей, новітню матеріальну культуру XIX – початку XX ст. Частина рекламних матеріалів була прив’язана до потреб міського побуту початку XX ст. Звідси – пропагування модних на цей час елементів сецесійного архітектурного дизайну: теракоти, майоліки, кахлевих печей, кухонь, коминків і ванн з фабрики Івана Левинського чи металевих конструкцій (балконів, галерей) Михайла Стефанівського.

Реклама також відображала тогочасні уявлення про торгівлю. До прикладу, та ж сама “Народна Торговля” зі сторінок просвітянського календаря за 1910 р. пропонувала набір, типовий для галицьких магазинів кінця XIX – першої третини XX ст. З одного боку, тут продавали тзв. колоніальні товари: вина, мед до пиття, каву, “правдивий караванний чай” та висівки з чаю тощо. Поруч з ними магазини Торговлі розповсюджували господарські товари (“світло”, віск і кам’яне вугілля), а також землеробське знаряддя і модерну, як на той час, техніку: коси, серпи, плуги, січкарні та рільничі машини. Подібний змішаний асортимент читачі бачили в рекламах торговельної фірми Євгена Мартинця: крім церковного освітлення (“світла”) та літургійних вин, він рекламував палену цейлонську каву та китайський чай. Натомість віденське українське товариство “Титан” зі сторінок календарів “Просвіти” агітувало “родимців” (співвітчизників) купувати “коси галицьких селян”, машини до клепання, молотки, ножі та “сцизорики” (складані кишенькові ножі), а водночас і блаватні товари: матерії й полотна, нитки і хустки тощо. Водночас просвітянські видання рекламували й вузькоспеціалізовані торговельні заклади. Так, для священиків і церковних громад були призначені реклами ліярень (ливарень) дзвонів Антонія Серафима у Калуші, торгівлі й виробництва “парламентів церковних” (церковного спорядження) Євгена Спожарського у Львові, складу церковних товарів самбірської “Ризниці”, послуг Товариства для розвою рускої штуки (внутрішнє оформлення храмів) чи бюро Василя Нагірного, яке займалося будівництвом церков і плебаній.

Одним із пріоритетів для тогочасної української інтелігенції була механізація селянської праці. Тому на сторінках видань “Просвіти” у перші десятиліття XX ст. з’явилася, реклама американських культиваторів, “парових молотильних гарнітурів (комплектів)”, жниварок, косарок, “в’язалок”, “граб’ярок”, картоплярок і “бурачарок” (машини для збирання картоплі і буряка), сівників, млинків до очищення збіжжя фірми, які розповсюджували магазини Жигмонта Парнеса. Торговельний відділ “Просвіти” також рекомендував селянам впроваджувати у побут механіку: екстрипатори, “Плянети”, пружинні борони, машини до терблення кукурудзи, а також різноманітні міндобрива (“штучні навози”) тощо. Світ модерної техніки у масових виданнях початку XX ст. репрезентувала також популярна швейна машинка Зінгера, яку в Львові розповсюджував Іван Ляврук, а також різноманітні технічні прилади з магазину О. Манделя: від спіральних вужів до роверів (велосипедів) тощо.

Певна частина реклами сигналізувала також невпинний зріст зацікавлення фотографією. Різноманітні фірми на сторінках видань “Просвіти” рекламували фотодрук, фотолітографію та “негрографію”, “фотографічні зняття з природи” (фотозйомки), фотоілюстрування наукових і художніх видань тощо.

Поруч з цим, просвітянські видання рекламували також речі першої необхідності, наприклад, практичне взуття (“непромакаючу обув”, зокрема “російські

кальоші”), а водночас модну галантерею (в тому числі жіночі корсети в найрізноманітніших фасонах), аксесуари (оленячі рукавички, “страусові і фантазійні” вахлярі (віяла) і “дрогерію” (лікарські та хімічні препарати). В асортимент останньої входили і косметичні “пудри княгині миленької”, і “антимігрін” – лікарство від болю голови, і “кавказький бальзам” проти відмороження, і порошок проти тарганів. Загалом, у масових виданнях “Просвіти” часто вміщували рекламу косметичних та лікарських засобів, активно пропагованих у перші десятиріччя ХХ ст. Серед них – “безмежно тривкий мінеральний товщ “Василіна” (вазелін) з його чисельними різновидами, які пропонували львівські аптеки, вапнево-залізистий сироп чи гербабно-ароматичну есенцію на кашель тощо. Особливу рекламу просвітянський “Товариш” початку ХХ ст. робив “по тисяч разів вихвалюваним” флюїдам Феллера (чи “Ельзапорошкам”) та “бальзамові життя св. Юра”, які мали помагати від більшості хвороб, протибольовому “Лініменту” та “чудові над чудами” – бандажам Фрайліха. Їх супроводжували чисельні подяки від вдячних пацієнтів (окремі з них були завірені навіть факсимільними дозволами авторів) та застереження від підробок.

Реклама просвітянських видань дає уявлення й про культуру харчування та смаки вибагливих до їжі галицьких міщан початку ХХ ст. У тому ж таки “Товариші” Я. Коритовський з Калуша репрезентував свій склад “корінних і галантерейних товарів” (кухонних приправ і галантераї), пропонуючи споживачам какао, шоколад, ром (рум) й лікери, французький коньяк і англійський портер; угорські, французькі, рейнські й шампанські вина; прованську олію, французькі сардинки й муштардугірчицю; різні сорти сиру, віденські дріжджі, боденбахські цукерки тощо. У той же час львівський торгівець Едмунд Ридль пропонував читачам багато видів китайського чаю та південноамериканської кави, Франішек Іхновський – “знані з доброти” шинки, аналогічні “славним прагським”, а д-р Могильницький з Бучача – вино з чорниць, яке водночас мало слугувати лікарством і дієтичним напоєм.

Слід підкреслити, що багато товарів тогочасних аптек також перебували на межі між харчами і ліками. Так, в асортименті львівської аптеки Зигмунта Рукера “Під срібним орлом”, яку теж рекламували видання “Просвіти”, читачі, серед іншого, могли побачити чисельні “лічнічі вина”, “маляги” та “коняки”.

Різні товари на сторінках просвітянських видань мали різну рекламу. Продукти українських виробників або торговців нерідко супроводжували лозунги “позір!”, “свій до свого”/“свій лише до свого” чи “випираймо не-свої вироби”, що відрізняли їх з ряду інших. В багатьох рекламах замовники підкреслювали свою унікальність, традиційну популярність (так, Юліян Домбровський рекламував “Від много літ знаний одинокий в Галичині магазин годинникарско-ювілерський”), підкреслювали переваги й значущість власної продукції (“Найдешевші книжки!”, “Важне для хорів при читальнях!”). Наприкінці рекламні тексти містили стандартні формули гарантій та оферт, які обіцяли клієнтам (точне й докладне виконання робіт, найнижчі ціни, безкоштовну висилку каталогів, миттєве виконання замовлень з провінції тощо), а в окремих випадках заклики до розповсюдження реклами (той же Іван Ляврук просив “о порученє межі знакомими”).

Проте й “чужі” товари були також широко рекламовані на сторінках просвітянських видань. Так, “Редактор Леопольд” у “Товариші” 1905 р. на восьми сторінках розхвалював дивовижні властивості “Ельза-флюїду” Феллера (“єго ужива-

ють дуже радо найзнаменитіші особи, а чим він старший, тим ліпший”), а той же Едмунд Ридль у цьому ж виданні поставав “єдиним справжнім імпортером чаю” тощо. У цьому й полягала специфіка реклами на сторінках просвітнянських видань початку ХХ ст. З одного боку, у ній виразно простежувалося протиставлення “свого” й “чужого”. З іншого – вона була орієнтована на європейську матеріальну цивілізацію, яка стирала межі між національними культурами.

“Просвітнянське читання”: впливи, рецепції, конкуренція. Відоме звернення до “братів русинів і сестер русинок”, яке часто вміщували у виданнях “Просвіти”, проголошувало членство в Товаристві патріотичним обов’язком зразкового галицького українця, котрий “має собі за честь належати до громади просвічених людей і стає з кожним роком умнішим; навіть діти его, читаючи просвітні книжки, стають і розумнішими і ліпшими!” Справді, вплив масових видань “Просвіти” на ментальність кількох поколінь галичан кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. був дуже відчутним. Для багатьох з них саме вони були живим відображенням еволюції української ідеї, втіленням руської писемності та культури в Галичині.

Зовсім іншою була реакція на просвітнянське читання серед представників галицького москвофільства. Вони вважали його формою розповсюдження шкідливої для Русі “україноманії”. Цю ж думку поділяли й представники російської адміністрації в Галичині під час Першої світової війни. Зокрема, проф. П. Жукович відзначав, що “русские” галичани дуже охочі до читання і активно реагують на прочитане: “Народ в Галиции привык к чтению – и религиозно-церковному, и общественно-политическому. Он и сам очень отзывчив на злобы дня: в галицко-русской прессе немало можно было найти вышедших прямо из народной крестьянской среды и статей (...), и стихотворений”⁸³. Однак це читання, натякав професор, позначене впливом “літературно-освітніх організацій на зразок “Просвіти”, які “розвинули широку шкільну й літературну пропаганду українства”⁸⁴. Як альтернативу москвофілі пропагували видання товариства ім. Михайла Качковського, розповсюджені через однойменні читальні. Засновник товариства Іван Наумович (якого прихильники називали Просвітителем Русі) не мав особливих симпатій до “Просвіти” через її народовський характер. Навіть слово “Просвіта” він вважав штучним, полонізованим (“оно не наше, на польське копыто натягнене”) й чужим церковному духові руської мовної традиції (отже, приховано “нігілістичним”). Саме цей аргумент Наумович вклав в уста одного зі своїх персонажів, формально не заперечуючи позитивної ролі просвітнянського читання:

*Я все люблю читати, що руске, то читаю и книжочки отъ “Просвіты”, но правду скажу, що тое слово “Просвіта” въ рускихъ ухахъ не конечно добре отъбывается. Народъ бы соби сподобавъ, якбы оноє такъ хорошее общество взяло соби назву “Просвіщеніє”, бо тое слово народъ все чує в церкви и знає на память (...), а за “Просвіту” ничего не чув. И народъ не цураєся “общества” Качковского, хоть слово тое “общество” не єсть народное, но книжное*⁸⁵.

Слід додати, що тематика книг, які розповсюджувало москвофільське товариство, у чомусь перетиналася з тою, яку пропонувала “Просвіта”. У коло “общеруського” читання початку ХХ ст. також входили календарі, історичні оповідання про руських князів, побутові повісті з селянського життя, книги на антиалкогольну тематику, рекомендації щодо ведення сільського господарства, брошури з юридичних

питань, невеликі інформаційні довідники тощо⁸⁶. Якщо ж зважити на те, що частина москвофільських книжок була написана близькою до народної мовою, то це лише підсилювало паралелі з книжками від “Просвіти”. Однією з розрізняювальних рис русофільського читання був значний акцент на російській літературі та культурі. В окремих “Народних домах” Общества імені Качковського, як і в читальнях “Просвіти”, були навіть погруддя Тараса Шевченка, однак вони стояли серед портретів російських та “галицько-руських” класиків (Пушкін, Гоголь, Достоевський, Наумович)⁸⁷. Зі свого боку, симпатичні українофільства не заперечували цінності частини тих видань, які рекомендували читальні Качковського. Проте вони вважали, що такі тексти мали невеликий суспільний резонанс і не впливали на життя галичан:

Син пароха (...) заклав у селі читальню “ім. Качковського”, до якої ніхто не ходив, бо, крім кількох брошурок видання о. Наумовича, там не було що читати. Книжки о. Наумовича були дуже повчальні, закликали селян оминати корчму, не пити алкоголю, але їх ніхто не читав. У селі завівся такий звичай, що ранками і вечорами селяни сходились до корчми і там ... провадили ... “політику”, оперту на різних нісенітницях, а при тому попивали пиво та горілку”, – згадував уродженець Борткова на Золочівщині Михайло Хамула⁸⁸.

Справу ускладнювало протистояння просвітницького українофільства і соціалістичних ідей, які також розповсюджували через книгу: “Також деякі (особливо москвофільські) часописи ширять між народом невідповідні видання і кормлять його небиліцями “про Україну без хлопа і пана”, “Про село Свиновичі”, які, певно, не заохотять до просвіти, а, навпаки, вироблять у людей недовірчивість і незгоду”, – застерігав Зенон Кузеля⁸⁹.

У певних моментах зовнішніми конкурентами просвітянських читалень в Галичині були бібліотеки польського Товариства Школи Людової ім. Анчиця та, меншою мірою, – єврейського освітнього товариства ім. Переца. У деяких галицьких містечках саме ці три організації формували простір читання й розповсюдження книжної культури. Крім того, просвітянське читання зіткнулося й з іншими конкурентами. Зокрема, видання “Просвіти” змагалися в популярності з дешевою бруквою літературою: “По ярмарках і торгах розпродуються сотками різні сонники, страшні оповідання, сьпіванники і т.п., що видані тільки для зарібку і лише відстрашують цікавих від книжки і читання”, – скаржився той сам Кузеля у 1909 р.⁹⁰.

Тому укладачі просвітянських видань намагалися відмежуватися від масової культури, відчуваючи її основні недоліки: надмірну спрощеність, шаблонність, схильність до сенсацій, марновірство тощо. Не випадково у календарі “Просвіти” на 1910 р. рубрику “Імовірна погода” супроводжував іронічний епіграф: “Люди хотять, щоби їх обманювано”. Це не вберегло ініціаторів просвітянського руху від звинувачень у культурній замкненості, ретроградстві, пропаганді позбавлених змісту кліше (“шароварщині”) тощо. Найвідомішою стала концепція Миколи Хвильового, спрямована проти східноукраїнської “червоної Просвіти” 20–30 рр. ХХ ст. Письменник ототожнював її з культурним епігонством і “куркульством”, протиставляв “психологічній Європі”, а просвітянські видання ставив у ряд з іншими реліктами народництва, далекими від ідеалів модерного мистецтва⁹¹.

У 90-их роках ХХ ст. з’явилися як спроби “реабілітувати” “Просвіту”, ототожнюючи її з європейською культурою, так і підтвердити тезу про її відсталість⁹². Про-

те, зрозуміло, що “Просвіта” у трактуванні Хвильового – це організація, що виникла на хвилі “червоного ренесансу” в УСРР, а його “психологічна Європа” – яскравий продукт лівої ідеології, на яку опиралися діячі “розстріляного Відродження”. Тому переносити такі оцінки на історію просвітянського руху у Галичині можна лише з великими застереженнями.

Адекватнішим прикладом критичного ставлення до видавничих проєктів галицького “просвітянства” XIX – початку XX ст. є думки Івана Франка. Книги, які пропонувала “Просвіта” галицьким селянам наприкінці XIX ст., він розглядав як інтегральну частину літературного процесу в австрійській Україні і оцінював загалом нейтрально або позитивно⁹³. Водночас письменник закидав галицьким просвітянам брак послідовної й продуманої книжкової політики, стереотипність видань тощо⁹⁴. Більше того, прикладами “справді народного” читання, І. Франко вважав не стільки “книжечки “Просвіти”, як “Науку” Івана Наумовича та – особливо – “Батьківщину” Михайла Драгоманова. Остання, на його думку, мала чи не найбільший резонанс у селянському середовищі Галичини XIX ст.⁹⁵ З іншого боку, значна частина галицьких інтелектуалів початку XX ст. вважала, що їх виховала саме “Просвіта” та її книги.

Отож, суспільний відгомін просвітянських видань кінця XIX–XX ст. не можна ані перебільшувати, ані недооцінювати. З одного боку, вони виконували дуже широке коло соціальних функцій на різних рівнях читацької спільноти: навчали елементарних знань чи грамотності взагалі, готували до розуміння красном письменства, інтерпретували історичні події, географічні факти, винаходи науки та техніки, правила товариського життя тощо. Просвітянські книги були зорієнтовані водночас на українських міщан і селян, інтелігенцію і менш освічені верстви населення. Водночас читальні та бібліотеки “Просвіти” мали своїх суперників і у вигляді москвофільських товариств, і в таборі українських прихильників радикально-поступових (соціалістичних) ідей, і в середовищі аналогічних польських організацій. Усі вони претендували на те, щоб конструювати і спрямовувати масову свідомість галицьких читачів. Тому сприймання просвітянських видань на різних шаблях тогочасного суспільства було неоднаковим. Одні вважали їх заважкими для сприймання, інші – надміру спрощеними; частина галичан поділяла їхню ідеологію, частина – відкидала її. Це закономірно, адже книжна культура галицьких просвітян була сумішшю елітарності та масовості. Проте читацька ніша, яку займали книги з “Просвіти” у соціумі кінця XIX – першої третини XX ст., була дуже вагомою. Це зробило їх не лише засобом “цивілізування” протилежних за статусом суспільних груп, але й інструментом їхнього зближення, об’єднання в одну етнонаціональну спільноту. Тому тексти від “Просвіти” стали не просто носіями масових штампів, а справжнім “читанням для народу”, підвалиною для розвитку його ментальності та культури.

Roman Holyk. Reading for the people: publications of “Prosvita”, stereotypes of mass culture and mentality of Galicians in the first decades of the twentieth century

The author analyzes mechanisms of the influence of mass publications of “Prosvita” on the formation of mentality of Galician Ukrainians in the first decades of the 20th century, and describes how Ukrainian intelligentsia popularized through the popu-

lar readings its ideals and worldview – its standard concepts of politics, (ethno)geography, economics, ethics, aesthetics, literature, history, material culture etc.

Key words: “Prosvita”, Galicia, reading, book, history, culture, stereotype, mentality.

- ¹ Див., зокрема: *Люзняк М.* Українська науково-популярна книга кінця XIX ст. в інформаційній культурі суспільства // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2004. – Вип. 4. – С. 59–82.
- ² *Вушко І.* Функціонування читалень “Просвіти” та розвиток читацьких практик серед українського селянства на зламі XIX–XX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Львів, 2001. – С. 404–410.
- ³ Товариство “Просвіта” у Львові. Статути. – Львів, 1999. – С. 56–59, 70–73, 91–96, 113–117.
- ⁴ *Середяк А.* Характеристика видань львівського Товариства “Просвіта” // Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 75–85.
- ⁵ Товариш. Ілюстрований календар товариства “Просвіта” на рік звичайний 1905. Річник 4. – Львів, [1904]. – С. 240–242.
- ⁶ *Маковей О.* Ізидор Воробкевич // Твори Ісидора Воробкевича. – Львів, 1909. – Т. 1. – С. 7.
- ⁷ *О. Маковей.* Пояснення // Там само. – С. 392–393, 395.
- ⁸ Там само. – С. 395, 397.
- ⁹ Там само. – С. 394.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само. – С. 401–408.
- ¹³ Там само. – С. 403.
- ¹⁴ Там само. – С. 404.
- ¹⁵ *Шах С.* Львів – місто моєї молодости. Спомин, присвячений тіням забутих Львов’ян. Частина 1 і 2. – Львів, 2006. – С. 60.
- ¹⁶ Товариш. Ілюстрований календар Товариства “Просвіта” на рік звичайний 1905. Річник 4. – Львів, [1904]. – С. 1–5.
- ¹⁷ Календар “Просвіти” на рік 1910. Часть літературна. – Львів, 1909. – С. 2.
- ¹⁸ Провідник по Львові // Календар “Просвіти” на рік 1910. Часть інформаційна. – С. 17–21.
- ¹⁹ Провідник по Галичині // Там само. – С. 32.
- ²⁰ Там само. – С. 21–24.
- ²¹ Товариш. Ілюстрований календар Товариства “Просвіта” на рік звичайний 1905. – С. 56–71.
- ²² *Крип’якевич І.* Львів. Його минушина й теперішність // Календар “Просвіти” на рік 1910. Часть суспільна. – С. 78.
- ²³ Там само. – С. 79.
- ²⁴ Там само. – С. 82.
- ²⁵ Інформації для їдучих залізницями // Календар “Просвіти” на рік 1910. Часть інформаційна. – С. 8.
- ²⁶ Кілька слів про значіне народної школи // Календар “Просвіти” на рік 1910. Часть педагогічна. – С. 55.
- ²⁷ *Крип’якевич І.* Львів. Його минушина й теперішність. – С. 83.
- ²⁸ Вибір званя. Ради для родичів, молодих людей і всіх, що їх потребують // Календар “Просвіти” на рік 1910. Часть інформаційна. – С. 40.
- ²⁹ Там само. – С. 41
- ³⁰ Там само. – С. 42
- ³¹ Там само. – С. 49
- ³² Для молодих газдинь // Товариш. Ілюстрований Календар на рік переступний 1904. – Львів, 1903. – С. 167.
- ³³ Календар “Просвіти” на 1910 рік. – С. 42.
- ³⁴ Там само. – С. 43–54.

- ³⁵ Там само. – С. 46.
- ³⁶ Там само. – С. 47.
- ³⁷ Для тих, що хочуть женити ся // Товариш. Ілюстрований календар товариства “Просьвіта” на рік звичайний 1905. – С. 187.
- ³⁸ Для тих, що хочуть віддавати ся // Там само. – С. 188.
- ³⁹ Там само. – С. 189.
- ⁴⁰ Ф. К. Кілька слів про значіне народної школи // Календар “Просьвіти” на рік 1910. Часть педагогічна. – С. 53.
- ⁴¹ Для молодих газдинь // Товариш. Ілюстрований Календар на рік переступний 1904. – С. 168.
- ⁴² Товариш. Ілюстрований Календар на рік переступний 1904. Річник 3. – Львів [1903]. – С. 139.
- ⁴³ Там само. – С. 138.
- ⁴⁴ Там само. – С. 142.
- ⁴⁵ Там само. – С. 144.
- ⁴⁶ Там само. – С. 145.
- ⁴⁷ Гроші // Товариш. Ілюстрований календар на рік 1904. – С. 100.
- ⁴⁸ Як можна сати богатим купцем // Там само. – С. 157.
- ⁴⁹ Товариш. Ілюстрований календар товариства “Просьвіта” на рік звичайний 1905. – С. 118–122.
- ⁵⁰ Там само. – С. 123–126.
- ⁵¹ Там само. – С. 127.
- ⁵² Там само. – С. 149–156.
- ⁵³ Там само. – С. 135–148.
- ⁵⁴ Там само. – С. 156–163.
- ⁵⁵ Там само. – С. 199.
- ⁵⁶ Там само. – С. 207, 208, 210.
- ⁵⁷ Там само. – С. 217–218.
- ⁵⁸ Товариш. Ілюстрований календар товариства “Просьвіта” на рік 1904. – С. 176–203, 206–213.
- ⁵⁹ Там само. – С. 185.
- ⁶⁰ Там само. – С. 188–190.
- ⁶¹ Там само. – С. 176.
- ⁶² Там само. – С. 179.
- ⁶³ Там само. – С. 203.
- ⁶⁴ Там само. – С. 207.
- ⁶⁵ Товариш. Ілюстрований календар на рік 1904. – С. 148–152, 153–154.
- ⁶⁶ Товариш. Ілюстрований календар на рік 1905. С. 174.
- ⁶⁷ Календар Просьвіти на 1910 рік. – С. 162.
- ⁶⁸ Вибір звання // Календар “Просьвіти” на 1910 рік. Часть інформаційна. – С. 38.
- ⁶⁹ Там само. – С. 38.
- ⁷⁰ Шухевич С. Моє життя. Спогади. – Лондон, 1991. – С. 47.
- ⁷¹ Солтис О. Про поборюване неграмотности // Календар “Просьвіти” на 1910 рік. Часть педагогічна. – С. 57.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само. – С. 58.
- ⁷⁴ Кузеля З. Як закладати і провадити народні бібліотеки по селах // Календар “Просьвіти” на 1910 рік. Часть суспільна. – С. 105–116.
- ⁷⁵ Там само. – С. 113.
- ⁷⁶ Там само. – С. 109.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Там само. – С. 110.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Там само. – С. 109.
- ⁸³ Цит. за: Жукович П. Об общем положении церковных дел в Галиции // Osadczy W. Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji. – Lublin, 2007. – S. 730–731.
- ⁸⁴ Там само. – С. 729.

- ⁸⁵ Собрание сочинений И. Г. Наумовича. Первое полное издание. – Львовъ, 1927. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 106–107.
- ⁸⁶ *Сухий О.* Товариство імені Михайла Качковського: організаційні засади та напрями діяльності // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Львів, 2001. – С. 398
- ⁸⁷ *Osadczy W.* Święta Rus'. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji. – Lublin, 2007. – S. 111.
- ⁸⁸ *Хамула М.* Глиняни – місто моїх килимів. – Нью-Йорк, 1969. – С. 15.
- ⁸⁹ *Кузеля З.* Як закладати і провадити народні бібліотеки по селах // Календар “Просьвіти” на 1910 рік. Часть суспільна. – С. 106.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Див. напр.: *Хвильовий М.* Камо грядеши // Його ж. Твори у 2-х тт. – Київ, 1991. – С. 390–443.
- ⁹² Див: *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Пер. з польської. – Київ, 2005. – С. 190–197.
- ⁹³ *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року // Його ж. Твори у 50-ти тт. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 446–448.
- ⁹⁴ Там само. – С. 325.
- ⁹⁵ *Франко І.* З останніх десятиліть XIX в. // Його ж. Твори у 50-ти тт. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 487–488.